

Der hertzog Bruder der do
hieß Dietrich Schöckens

Keurloden voor messingdraad

Over de messingindustrie tussen 1500 en 1800

Tekst Eddie Nijhof

Vanuit mijn werkzaamheden als archeoloog van de gemeente 's-Hertogenbosch documenteerde ik in de jaren negentig metaalvondsten die afkomstig waren van een stort van een bouwput aan het Burgemeester Loeffplein. Onder de door detectoramateurs gemelde metaalvondsten bevond zich een dertigtal ronde loden met een aangegoten oog. Het huidige onderzoek naar deze loden geeft opvallende resultaten.

In archeologische publicaties worden dit soort loden vaak samengevoegd met lakenloden. Ze bestaan echter, in tegenstelling tot de lakenloden, uit slechts één deel. De ronde loden met oog zijn gegoten en de voorstelling is in een mal aangebracht, waarschijnlijk een gietsang. Een van de eersten die over dergelijke loden schreef was Geoff Egan. In 1994 verscheen zijn publicatie *Lead Cloth Seals and Related Items in the British Museum* waarin hij, op basis van een lood met het opschrift GVDT HAMBORGER DRAT suggereert dat deze loden bevestigd werden aan (metaal)draad.

De eerste hierop volgende belangrijke publicatie over dit onderwerp schreef mijn toenmalige col-

lega Bonnie Nilhamn in 2012. Een aantal loden dat zij beschreef, was voorzien van een Zweedse plaatsnaam, Norrköping, gelegen in het zuidoosten van Zweden. Nilhamn ontdekte dat de loden gekoppeld konden worden aan een 17de-eeuwse fabriek, Holmens Bruk, waar messing vervaardigd werd. Zij koppelt de loden aan de productie van messingdraad.

In de jaren vijftig werd in de Oostzee een scheepswrak gevonden met tientallen rollen messingdraad met daaraan bevestigd loden van Louis de Geer die vanaf 1627 tot 1652 eigenaar was van Holmens Bruk. Louis de Geer was een van de belangrijkste kooplieden in de eerste helft van de 17de eeuw. Hij handelde voornamelijk in ijzer en produceerde kanonnen voor de Zweedse koning, die hem privileges gaf om een messingfabriek in Norrköping op te zetten. Veel van het messing was voor de West-Europese markt bedoeld. Zeer waarschijnlijk was het schip op weg naar Amsterdam, waar het messingdraad verhandeld werd, vermoedelijk voor de vervaardiging van spelden.

In augustus 2012 kwam de vondst van een scheepswrak op Terschelling uitgebreid in het nieuws. Bijzonder was dat dit schip een lading messingstaven vervoerde waaraan ook dit soort loden bevestigd waren. Exact hetzelfde type lood was van twee vindplaatsen in de directe omgeving

** Dyetrich Schockentzieher zit op de schommel en trekt de draad met een grote, zware tang door een massief trekijzer dat vastzit in een rond werkblok. Een rol afgewerkte draad ligt op de vloer (circa 1424). Uit: 'Nürnberger Zwölfbrüderbücher (Mendel I)'. Collectie Stadtbibliothek Nürnberg (Amb. 317.2° Folio 40 verso).*

van 's-Hertogenbosch bekend. Dit scheepswrak was de aanleiding om alle loden van 's-Hertogenbosch en omgeving (circa 45 stuks) opnieuw te bekijken. Daarnaast werden ook loden van buiten 's-Hertogenbosch geïnventariseerd, wat leidde tot een inventarisatie van circa 450 loden, gevonden in Nederland, Engeland, België, Frankrijk, Denemarken en Zweden.

Dinanderie

Vanaf de Romeinse tijd tot in de middeleeuwen werd in het Maasgebied messing geproduceerd. Messing is een legering van koper en zink. Koper werd op diverse plaatsen in Europa gevonden. Zink was echter niet bekend in West-Europa; er werd pas voor het eerst in de 18de eeuw zuiver zink geproduceerd. Het messing werd dan ook vervaardigd door koper samen met galmei (zinkerts) te smelten. Doordat erts gebruikt werd, was de benodigde hoeveelheid galmei aanzienlijk groter dan de hoeveelheid koper. Daarom vestigden de messingfabrikanten zich bij voorkeur in de nabijheid van de vindplaatsen van galmei.

Messingproducenten vertrokken van Dinant naar Aken

Voor de producenten was het niet geheel duidelijk wat er gebeurde als het koper gesmolten werd met het galmei. Duidelijk was wel dat er een kleuromslag van het rode koper naar het aantrekkelijke goudkleurige, gele koper (mes-

sing) plaatsvond. Vandaar dat er heden ten dage nog steeds gesproken wordt van rood en geel koper. De stad Dinant was in de middeleeuwen een van de belangrijkste steden waar messing gemaakt werd. Ook werden hier de eindproducten vervaardigd. Het was een zeer belangrijke industrie en nog steeds worden de messingproducten uit Dinant aangeduid met de term 'Dinanders'.

Aken en Stolberg

In Aken trachtte men in de 15de eeuw de economie impulsen te geven en werd in 1450 een messingproducent uit Dinant overgehaald zich in Aken te vestigen. Dit was *Kupfermeister* Daniel van der Kammen. Hij nam Konrad Düppengiesser, afkomstig uit Aken, aan als zijn compagnon. Nog in datzelfde jaar werd ook het gilde van de *Kupferschläger* (Kupferschläger-Zunft) opgericht. Het was het begin van de messingindustrie die tot een enorme bloei kwam en in de 16de eeuw een van de belangrijkste industrieën in Aken werd. Omdat in 1466 Dinant door Karel de Stoute grotendeels verwoest werd, vertrokken veel messingproducenten naar Aken. Al snel trad daar een specialisatie op van ambachtslieden die het messing vervaardigden. Zij verkochten messing halfproducten zoals uitgehamerde platen messing, rollen dun koperblik (latoenkoper), uitgehamerde komvormige schalen (die door de koperslagers werden verwerkt tot eindproducten) en messingdraad.

Helaas is er in Aken zeer weinig informatie bewaard gebleven in de archieven: een grote stadsbrand in 1656 verwoestte een groot deel van de stad, waarbij ook de archieven, zowel van de stad als van het gilde, verloren gingen.

• Van linksboven naar rechtsonder: lood met het opschrift 'GVDT HAMBORGER DRAT' (Portable Antiquities Scheme); twee loden van de 17de-eeuwse messingfabriek Holmens Bruk (particuliere collectie); illustratie van een lood met de plaatsnaam Norrköping (collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch); vergelijkbaar lood als uit het scheepswrak van Terschelling (particuliere collectie).

Gedurende de reformatie bekeerden veel messingmakers zich tot het protestantse geloof. Door vervolging in Aken vertrokken zij naar plaatsen buiten de stad die niet onder het bestuur van de Rijksstad vielen. Met name in het nabijgelegen Stolberg werden vele *Kupferhöfe* aangelegd, langs het riviertje de Vicht. Het aantal Kupfermeister was zo groot dat zij ook een eigen kerk lieten bouwen met daarbij een kerkhof voor de Kupfermeister. Al snel nam de productie in Stolberg zo'n vlucht dat deze de productie van Aken overvleugelde. Na de stadsbrand vertrokken voor de tweede maal enorme aantallen messingmakers uit Aken om zich te vestigen in Stolberg.

Op de keerzijde staat het merk van de messingmaker

Na 1600 vertrokken er ook messingproducenten naar Zweden. Koning Gustaaf II probeerde hiermee de economie te stimuleren. Tot dat moment werd het zuivere koper, dat hier in grote hoeveelheden werd gewonnen, geëxporteerd. Onder anderen een drietal broers, kleinzonen van de hieronder nog te noemen Willem Momma vestigden zich in Zweden. Jacob Momma werd in 1666 eigenaar van de messingfabriek Holmens Bruk in Norrköping. Ook in Hamburg en het omliggende Holstein werden in deze periode verschillende fabrieken opgericht, onder andere door de Akense familie Leers.

Kwaliteitsloden

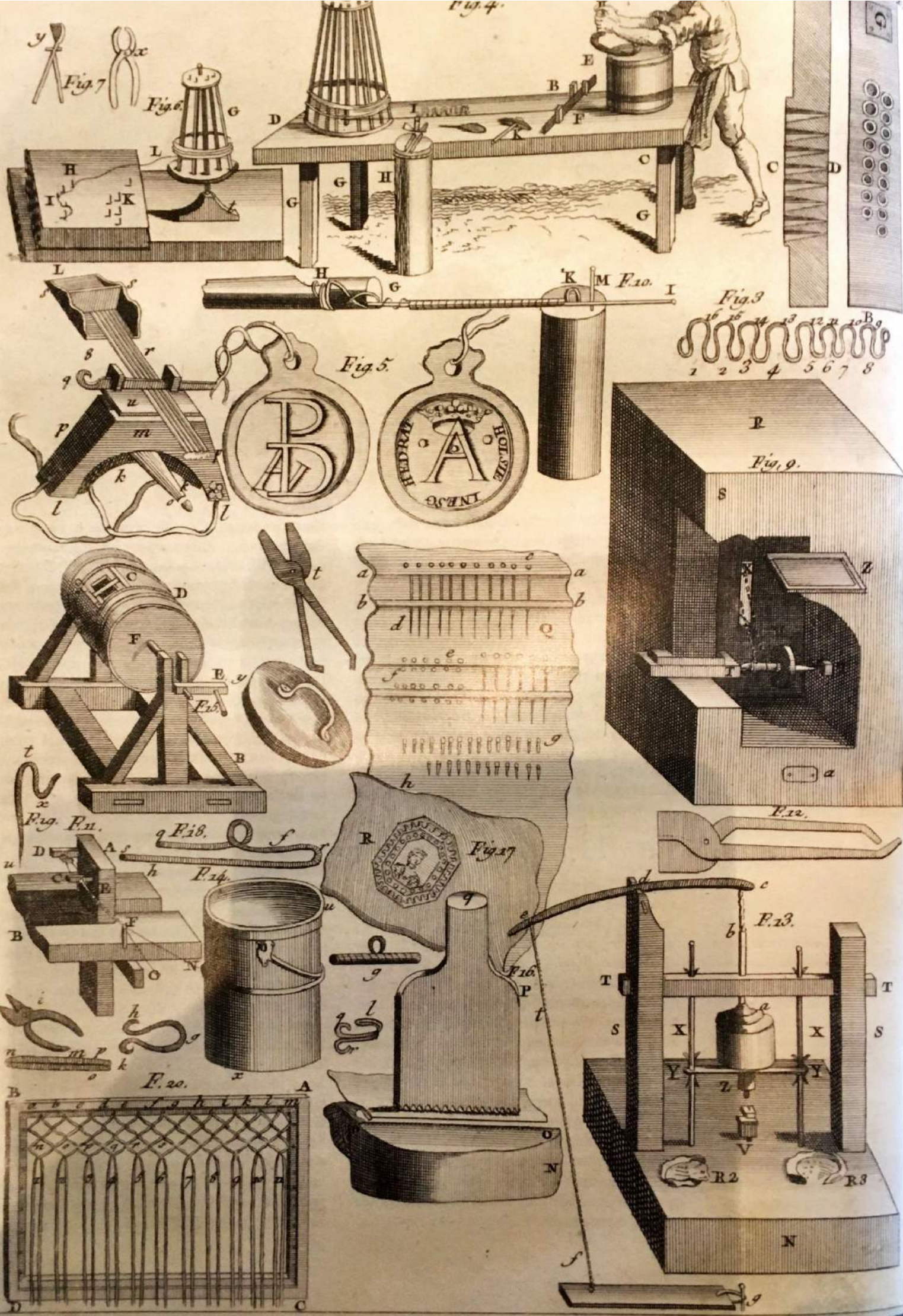
Om de kwaliteit van de producten te garanderen, werd door het Akense stadsbestuur in 1550 een Gilde-statuut opgesteld waarin bepaald werd dat de kwaliteit van het messing gecontroleerd diende te worden en dat vier personen de producten moesten beoordelen (keuren) en moesten stemmen met de stadsadelaar.

Van de honderden onderzochte tweezijdige loden met een aangegoten oog is een groot deel voorzien van de enkelkoppige adelaar uit het stadswapen van Aken, de *Stadtadler*. Een aantal loden is ook voorzien van de letters 'ACH', eveneens een verwijzing naar Aken. Op alle loden staat op de keerzijde het persoonlijke merk van de messingmaker.

Er is slechts een beperkt aantal loden waarop de volledige naam van de producent vermeld staat. De bekendste, en meerdere keren gepubliceerd, is het lood van Willem Momma. De naam staat als een randschrift om de centraal afgebeelde grape (kookpot). Alhoewel niets hierover uit de schriftelijke bronnen blijkt, duidt de grape erop dat deze persoon waarschijnlijk afkomstig is uit een familie van potgieters. Er zijn in Aken in de 16de en 17de eeuw drie personen met de naam Willem Momma die Kupfermeister zijn. Het is waarschijnlijk dat het de vroegst vermelde Willem Momma is die leefde van circa 1543 tot 1593.

Naast de min of meer ronde loden met een oog komen ook geknipte loden plaatjes voor die voorzien zijn van een ingestempeld merk. De plaatjes hebben een (spijker)gaatje waarmee ze met een draad aan de messingproducten bevestigd konden worden. Een bijzonder lood van dit type is dat van een nazaat van de eerder genoemde Konrad Düppengieser.

• Van linksboven naar rechtsonder: lood uit Holstein (collectie Museum of London); lood met de letters 'ACH', een verwijzing naar Aken (collectie E. Nijhof); lood met de enkelkoppige adelaar uit het stadswapen van Aken, de 'Stadtadler' (collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch); lood van Willem Momma. De naam staat als een randschrift om de centraal afgebeelde grape (Numis).

Op het lood staat een beer afgebeeld die in een grape roert, daarnaast staan de letters 'ACHEN'. De afbeelding hangt samen met de periode dat het huis 'zum Bären' in de Edelstrasse in Aken in het bezit was van deze familie Düppengiesser. Van een van de bewoners, Arnold Düppengiesser, is een wapen bekend met daarop dezelfde voorstelling. Mogelijk kan het lood aan hem toegeschreven worden of aan een van de andere leden van dezelfde familie.

Bossche spelden werden geëxporteerd tot in Engeland

Het is aannemelijk dat ook andere loden plaatjes met ingestempelde persoonsmerken, soms ook voorzien van de stadsadelaar, van messingproducten uit Aken afkomstig zijn. Bijzonder is dat veel van de naar Stolberg vertrokken messingmakers daar hun producten merkten met de dubbelkoppige adelaar. Blijkbaar heeft het messing uit Aken zo'n goede naam dat men hiervan profiteert door op de roem van Aken mee te liften. Een lood met een wapenschild met drie plompenbladen en de initialen IWP kan toegeschreven worden aan de messingproducent Johann Wilhelm Peltzer (1708-1763) die zijn werkplaats in der Weide in Stolberg had.

Speldenindustrie

Het merendeel van de loden die mij bekend zijn, zijn gevonden door detectoramateurs. De vond-

sten uit 's-Hertogenbosch komen grotendeels van een terrein waar vanaf de vroege 15de eeuw gedurende eeuwen stadsvuil is gestort.

Op basis van de vondsten uit de scheepswrakken en de iconografische bronnen kan gesteld worden dat de meeste loden als kwaliteitslood voor messingdraad gebruikt zullen zijn.

Daarnaast blijkt uit de gravures dat het messingdraad gebruikt werd voor de vervaardiging van spelden. Een 18de-eeuwse gravure van het vervaardigen van spelden toont een kwaliteitslood uit Holstein.

Het feit dat er uit 's-Hertogenbosch zoveel loden bekend zijn, hangt ongetwijfeld samen met de, al tot zeker in de 15de eeuw teruggaande, speldenindustrie. Bossche spelden werden tot in Engeland geëxporteerd. In de 15de en 16de eeuw waren tientallen speldenmakers actief.

In de periode rond 1600 vertrokken vanuit 's-Hertogenbosch veel speldenmakers naar Dordrecht. Ook hier worden grote aantallen kwaliteitslodens voor messing(draad) gevonden en hangt het aantreffen van grote aantallen van dit soort loden dus samen met de speldenindustrie.

In verband met het nog lopende onderzoek is Eddie Nijhof geïnteresseerd in vondsten van zowel ronde loden met oog als de geknupte plaatjes met ingeslagen merk. Hij ontvangt hiervan graag foto's met een (globale) aanduiding van de vindplaats en indien mogelijk een datering van de begeleidende vondsten. Het onderzoek zal uiteindelijk leiden tot een uitgebreide publicatie van de loden, het verspreidingsgebied en de betekenis en interpretatiemogelijkheden van dit soort loden. Foto's met omschrijving kunnen gestuurd worden naar: eddienijhof@hotmail.com.

• Links: Gravure van de speldenmaker uit een Franse beroepen-encyclopedie (1777). Afgebeeld is een lood voor 'Holsteinische Drat'.
• Boven links: afval van een speldenmaker (tweede helft 15de eeuw). Bodenvondst: Orthenstraat, 's-Hertogenbosch, Collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, HTBW.00738e0001.
• Boven midden: geknupte loden plaatjes met een beer die in een grape roert en de letters 'ACHEN' (particuliere collectie en collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch), lood met persoonsmerk (collectie BOOR Rotterdam).
• Boven rechts: lood van messingproducent Johann Wilhelm Peltzer met een wapenschild met drie plompenbladen en de dubbelkoppige adelaar (particuliere collectie).